

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ПЕРЦЕПТИВНИЙ І НЕПЕРЦЕПТИВНИЙ ЗМІСТ

Стаття присвячена дослідженню семантики, синтагматики і прагматики компонентів функціонально-семантичного поля розміру в поезії Т. Шевченка. Внутрішня структура поля розглядається як набір кореляцій, що об'єднують семантичні ознаки. Виділено основні групи іменників, з якими поєднуються прикметники розміру в поетичних текстах Т. Шевченка.

У сприйманні інформації задіяні всі зовнішні органи чуття – зір, слух, дотик, нюх, смак, але процес видозмінюється залежно від обсягу інформації, що поступає через канали окремих підсистем у свідомість людини. З цього погляду уже аксіомою є теза про визначальну роль візуальної діяльності у формуванні об'єктивної картини світу. Зір є головним джерелом інформації про довкілля, він дає людині змогу зафіксувати навколишній світ у динамічному прояві й визначити життєво важливі чинники на рівні безпечний/небезпечний. З-посеред інших сенсорних рецепторів зір виділяється високою кількістю параметрів сприйняття: охоплення ситуації як статичної картини, виділення окремих об'єктів і їх характеристика, фіксація траєкторії руху тощо, що спричинює різноманітні засоби і форми їх об'єктивації на мовному рівні. Візуально фіксується, насамперед, одна з основних форм існування матерії – простір, яка сприймається і репрезентується у мовленні в модусах світла, кольору, розміру тощо. Сьогодні доведено практичну значимість і величезні стилетворчі інтенції компонентів лексико-семантичних полів "колір" і "світло" (І. Бабій, Г. Губарева, А. Вежицька, О. Вербицька, О. Дзівак, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт і багато ін.). Розмір як параметр візуального сприйняття відзначається, вірогідно, значно меншими художніми можливостями, аніж колір, чим пояснюється порівняно нижча активність його лінгвістичного опрацювання у векторі створення художнього образу, хоч на рівні лексико-семантичного поля є чимало україномовних студій романогерманських мов (В. Архелюк, О. Лех), зіставних досліджень (О. Кшановський, Т. Линник, О. Хавкіна та ін.); українські прикметники розміру вивчалися Т. Линник, Т. Щерблікіною та ін. Водночас сприйняття картини світу в параметрах розміру і її художнє відображення мовними засобами тільки починається.

Метою статті є виявлення способів категоризації розміру в індивідуально-авторській картині світу Т. Шевченка. Мета роботи зумовлює виконання конкретних завдань: інвентаризувати і класифікувати лексику на позначення розміру в творах Кобзаря; установити семасіологічні характеристики компонентів функціонально-семантичного поля розміру; дослідити їх синтагматичні зв'язки з найбільш уживаними групами іменників.

Об'єкт дослідження складає фрагмент функціонально-семантичного поля розміру. Матеріалом послужила лексика поетичних творів Т. Шевченка. Категорія розміру може бути представлена різними частинами мови, оскільки всім словам притаманна номінативна функція [1: 34], проте з огляду на обсяг роботи виключаємо з аналізу дієслівні форми.

Для вирішення поставлених у статті завдань використовуємо структурно-семантичний метод, що передбачає детальний аналіз семантики мовних одиниць у зв'язку з їх статусом у системі і виявлення системності їх взаємодії. На структурну організацію семантики багатозначного слова існують дві основні точки зору: а) значення багатозначного слова (його ЛСВ) пов'язані ієрархічними відносинами і діляться на основні та похідні, прямі та переносні; б) значення багатозначного слова рівноправні. Ми приєднуємося до першої точки зору і, слідом за іншими лінгвістами [2: 30], вважаємо, що при ізольованому називанні слова один з його лексико-семантичних варіантів частіше за інших першим "виникає" у свідомості. Відповідно до обраної теми і мети роботи виділяємо перцептивні і неперцептивні (похідні, переносні) значення аналізованих слів. У мові слова об'єднуються в поля. За О. Бондарко, функціонально-семантичне поле – це об'єднане певною семантичною категорією угруповання граматичних і "будівельних" лексичних одиниць, а також різних комбінованих (лексико-синтаксичних і т.ін.) засобів даної мови, які взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій [3: 15].

В українському мовознавстві накопичено певний досвід параметричного класифікування, проте донині дискусійним залишається питання про критерії параметричної ієрархії. Детальною є схема Т. Линник, яка при дослідженні прикметників зі значенням величини виділяє мікрополя: 1) загального розміру: а) великого; б) малого; 2) висоти: а) великої; б) малої; 3) товщини: а) великої; б) малої; 4) ширини: а) великої; б) малої; 5) довжини; б) глибини [4]. О. Хавкіна доповнює цю класифікацію допоміжними мікрополями однакового та середнього розміру [5: 152]. Залежно від особливостей семантики одиниці найменування розміру поділяються на дві групи: перша складається

з прикметників, які визначають розмір у їх лінійній проекції (високий, широкий тощо), до другої належать форми, які вказують на розмір предметів загалом (великий, гігантський і под.).

Семантика найменувань першої другої групи прикметників експлікована фізичними ознаками матеріальних об'єктів: висотою, шириною, глибиною. На відміну від еталонних атрибутів, для яких точкою відліку слугує певний максимум ознаки (наприклад, колір вугілля або сажі для прикметника "чорний"), лексеми розміру є градуальними, тобто точкою відліку для них виступає медіум, певна норма, від якої відлік іде у дві сторони [6: 80]. Компоненти аналізованих лексико-семантичних блоків групуються навколо полюсних характеристик предметів: високий – низький, широкий – вузький, глибокий – мілкий, при цьому позиція, що визначає норму, залишається лакунарною.

Типовим значенням прикметника "високий" в індивідуальному використанні Т. Шевченка є вказівка на розмір, на протяжність знизу догори конкретних об'єктів. При аналізі виявляються сталі поєднання прикметників з іменниковими назвами природних чи штучних об'єктів рельєфу: *висока могила* (16 випадків слововживання) [7, I: 77], *висока гора* (10) [7, II: 41], *височенні гори* [7, I: 324], *високий хрест* (2) [7, II: 245], *високі скали* [7, II: 343], *високі фігури* [7, I: 325]; *дерев: висока тополя* (5) [7, I: 118], *високе дерево* [7, I: 80], *високий ясен* [7, I: 258]; *людей: високий стан* (6) [7, I: 178], *висока панна* [7, I: 195]; конкретних предметів і будівель: *високий престол* [7, I: 345], *високі палати* (7) [7, II: 213], *висока тіара* [9, I: 296].

Зрідка сема "розмір" витісняється конотаційною семою "гарний", на базі якої розвиваються значення "піднесений", "урочистий", "чудовий": *На сей світ поглянем...поглянемо, моя доле...Бач, який широкий, та високий та веселий, ясний та глибокий* [7, II: 373]. Значення протяжності може зводитися тільки до вказівки на місце розташування предмета відносно певної точки зіставлення: *Один він між ними, як сонце високе, Його знають люде, бо носить земля* [7, I: 112]. Складені прикметники з компонентом "високий" слугують засобом створення урочистого, поважного стилю: *Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з Гетьманщини стоять* [7, I: 105]. Т. Шевченко майстерно урізноманітнює позначення висоти за допомогою порівнянь, описових конструкцій: *Кругом хвилі, як ті гори: Ні землі, ні неба* [7, I: 123]; *Як та воля, що минулась, Дніпр широкий – море, Степ і степ, ревуть пороги, І могили – гори* [7, I: 125]. Прислівники "високо" і "звисока" визначають точку дії або явища у зіставленні з горизонтом чи з точкою знаходження мовця: *високо стояла хата* [7, I: 41], *високо літає* [7, I: 269], *дивилося звисока* [7, II: 261].

Мікропіле "низький" складається з двох контекстів з прислівниками *низенько* [7, II: 41] і *низесенько* [7, I: 298], що вказують точку відносно горизонту.

Протиставлення "високий – низький" у людській свідомості пов'язується з бажаним – реальним: високе – це те, до чого ми прагнемо, низьке – те, чого домоглися. Цей принцип, на нашу думку, покладено в основу багатьох народнописаних образів, побудованих за моделлю паралелізму, якою часто послуговувався Т. Шевченко: *Ой високо сонце сходить, Низенько заходить, В довгій рясі по келії Старий чернець ходить* [7, II: 51]; з контексту нам відомо, що йдеться про протиставлення молодечих надій юного персонажа і їх повного краху.

Лінія "високий – низький" продовжується на мінусовому відрізку осі і об'єктивується в мові прикметниками *глибокий* (14), *бездонний* (2), відмінковою формою іменника *без дна* (1), прислівником *глибоко* (5), що представляють перцептивну візуальну характеристику об'єктів рельєфу: *глибокий Дніпро* [7, II: 41], *глибока яма* [7, I: 148], *глибока криниця* [7, II: 244], *нори без дна глибокі* [7, II: 261]. Прикметників із семантикою "мілкий" в аналізованих творах не зафіксовано. Неперцептивні значення представлені метафоричними образами безвиході, душевного тягару: *глибока тюрма* [7, II: 331], *глибока домовина* [7, I: 328].

Основною функцією прикметника "широкий" є перцептивне позначення розміру предмета у лінійній проекції, що передбачає наявність сем "кількість" і "протяжність по осі OZ", тобто у поперечнику. Цей критерій застосовувався Т. Шевченком до візуального оцінювання натурфактів (5): *широкі віти* [7, II: 15]; предметів: *широкий стіл* [7, II: 91], *широкі вітрила* [7, I: 289]; частин організму: *широкі крила* [7, I: 112]; явищ: *широкі хвилі* [7, I: 289]. Відзначимо часте використання повної нестягненої форми цього прикметника: *широка каліна* [7, II: 15]. Не зважаючи на позірну узвичаєність епітетного вживання лексеми автором "Кобзаря", вона є опорним засобом створення асоціативних значень "розкішна, гарна природа; буяння природи" у сполуках з назвами рослинного світу або їх компонентами: *Кругом широколисті тополі, А там і ліс, і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром* [7, II: 25]. У поєднанні з іменниками на позначення найменувань об'єктів рельєфу (34) – *широкий Дніпр* [7, II: 59], *широкі шляхи* [7, II: 284], *широкий степ* [7, I: 131], *широке поле* [7, II: 115], *широка долина* [7, II: 150], *широке розпутьтя* [7, I: 288] – прикметник *широкий* актуалізує характеристику площі: *І передо мною Ніби море заступають Широкої села з вишневими садочками. І люде веселі* [7, II: 98], *Кругом його степ, як море Широке, синіє* [7, II: 111]. Такі сполуки формують уявлення про волю, що в мріях Т. Шевченка є основою для щастя: *Неначе злодій, поза валами В неділю крадуся я в поле. Талами вийду понад Уралом На степ широкий, на волю* [7, II: 59].

Максимального прояву набуває значення "вільний" у сполуках прикметника "широкий" з локативами узагальненого значення "світ", "Україна", "земля": *Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля – Ідіть, сини, погуляйте, Пошукайте долі* [7, I: 129].

Перехідний пласт мікрополів "широкий" і "великий" представляє слово *безкрайї* (7), що поєднуються з іменниками-географічними об'єктами, які характеризуються не лінійними параметрами, а кількістю площі: *безкрайї степ* [7, I: 188], *безкрає море* [7, I: 129], *безкрайї город* [7, I: 272]. До периферії мікрополя належать "безконечний" (1): *Чужі люди проганяють, І немає злomu на всій землі безконечній Веселого дому* [7, I: 354], слововформи іменника "край": *Ні, не заховаю, бо душа жива. Як небо блакитне – нема йому краю, Так душі почину і краю немає. А де вона буде? Химерні слова!* [7, I: 128].

Неперцептивне використання слів аналізованої групи будується на акцентуванні семи "кількість" у метафоричних сполуках *Прийшли ксьондзи і запалили наш тихий рай. І розлили Широке море сліз і крові* [7, II: 49] та *Розбойники, кати в тіарах Все потопили, все взяли,.. І нам, сліпим, передали Свої догмати!.. кров, пожари, Всі зла на світі, воїни, чвари, Пекельних мук безкрайї ряд...* [7, I: 292].

Синонімом слова "вузький", відсутнього у творах Т. Шевченка, є *неширокий*, проте воно теж використовується в переносному значенні, що не має стосунку до візуального сприйняття, а переходить у сферу ментальної характеристики: *І в багрянці довгополї ходив по храміні. Ходив, аж поки, лобом неширокий, В своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* [7, II: 358].

Прикметники "довгий" – "короткий" асоціюються в нашій уяві з кількісними вимірами по шкалі ОХ, проте аналіз матеріалу дає підстави сумніватися у формуванні їх первинного значення як характеристики розміру. З усіх можливих слів, що можуть вербалізувати значення "довгий", у поезії Т. Шевченка представлені форми *довгий* (14), *довго* (28), *довгенько* (1), *довгоногий* (1), *довгополий* (1), *довготерпеливий* (3), *вздovж* (7). Основна їх кількість реалізовує значення часу: ... *Довго, довго Стояла Ярина* [7, I: 306]. *Старий мій знову зажурився, Ходив довгенько коло хати, А потім Богу помоливсь* [7, II: 44], – *Довгий вік! – Старий промовив. — Все од Бога!* [7, II: 72]. Прислівник *вздovж* вказує на спрямування руху. Тільки в 13 випадках слово *довгий* позначає розмір, хоч уживається здебільшого в словосполученні *довгі коси* (8). Одиначними прикладами представлені сполуки на позначення довжини одягу (2): *В довгий рясї по келї Старий чернець ходить* [7, II: 52], *І в багрянці довгополий Ходив по храміні, ходив* [7, II: 358] і явищ, які асоціюються з географічними реаліями: *Із тьми, із смрада, із неволї Царям і людям напоказ На світ вас виведу надалі Рядами довгими в кайданах...* [7, II: 260]. При описі людини лексема *довгий*, вказуючи на ріст людини, набуває зневажливого, сатиричного забарвлення: *Нікчемний, довгий і поганий, Межи людьми во притчу стане, Самодержавний отой плач!* [7, II: 332], ...*обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога...* [7, I: 272].

Слово *короткий* тільки в одному випадку фіксує ознаку предмета за розміром: *Тим часом... у садочок входить молодий хлопечь... в короткому синьому жупанку* [7, II: 176], і в одному – часову характеристику: *Молодого, короткого Не дали дожити Люде віку* [7, I: 375]. Значення часу превалює і в лексемах *недовгий* (1), *недовго* (4): *Сама собі в світі Вік недовгий доживала...* [7, I: 390], *Його недовго мордували В тюрмі, в судї...* [7, II: 219]. Поєднання сем "час" і "протяжність" об'єктивовано в тонкому, перевіреному власним життям спостереженні поета про гірку долю скитальця-сироти: *Недовгий шлях – як човнові До синього моря – Сиротині на чужину, А там і до горя* [7, I: 191].

Отже, прототипові атрибути розміру класифікуються на основі їх зіставлення з однією (номінації конкретного розміру) або кількома осями (номінації загального розміру) трьохвимірного простору і вербалізуються в основному прикметниковими парами "високий – низький", "широкий – вузький", "глибокий – мілкий".

Семантична структура зазначених лексем складається з трьох основних компонентів: "кількість", "протяжність", "напрямок", які сприймаються свідомістю як один синтетичний абстрактний образ. Прикметник "широкий" має порівняно складнішу семантичну структуру, оскільки використовується для характеристики площі й об'єму. У прямому використанні аналізовані лексеми використовуються для характеристики конкретних об'єктів: реалій рельєфу, дерев, номінацій місця, людей, предметів. Перцептивне використання переважає в лексико-семантичних групах "високий і "глибокий".

Номінативи розміру належать до давнього прошарку слов'янської лексики і за тривалий історичний період вийшли за первинні функціональні межі. Здатність формувати неперцептивний зміст проявляється у групах аналізованої лексики по-різному. Найменше семантичні трансформації проявилися у групі "високий" – "низький". Переносні, неперцептивні значення пов'язані зі збереженням семи "кількість" і витісненням семи "протяжність" відповідниками "час", "вік", "значимість" та деякими іншими. Матеріал засвідчує домінування максимального компонента індивідуального світосприйняття Т. Шевченка, оскільки форми "низький", "вузький", "мілкий" або не використовуються зовсім, або мають низьку частотність.

Обсяг роботи не дозволяє висвітлити питання, що є безпосереднім продовженням обраної теми: стилістична роль параметричних засобів мови у поезії Т. Шевченка, виявлення типового й індивідуального у сприйнятті розміру людиною, зіставлення ролі аналізованої лексики у текстах різного часу і різних стилів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 616 с.
2. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.
3. Бондарко А. В. Понятия "семантическая категория", "функционально-семантическое поле" и "категориальная ситуация" в аспекте сопоставительных исследований / А. В. Бондарко // Методы сопоставительного изучения языков : [сб. науч. тр. / под ред. В. Н. Ярцевой]. – М. : Наука, 1988. – С. 12–18.
4. Линник Т. Г. Семантична структура лексики на позначення розміру в українській та англійській мовах / Т. Г. Линник // Мовознавство. – 1974. – № 5. – С. 31–38.
5. Хавкіна О. М. Структурування функціонально-семантичного поля параметричності в сучасних англійській та українській мовах ; [за ред. В. М. Манакіна] / О. М. Хавкіна // Нова філологія. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. 36. – С. 150–154.
6. Рузин И. Г. Когнитивные стратегии наименования : модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И. Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 79–100.
7. Тарас Шевченко. Зібрання творів : у 6 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. – 784 с. ; Т. 2 : Поезія 1847 – 1861. – 784 с.
8. Демьянков В. З. Прототип и реализации концепта "привлекательность" в русском языке / В. З. Демьянков // Концептуальное пространство языка : [сб. науч. тр. / под ред. проф. Е. С. Кубряковой]. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2005. – С. 167–184.
9. Ребеко Т. А. Перцептивные инварианты и их участие в задаче категоризации / Т. А. Ребеко // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 1. – С. 116–125.
10. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – М. : Тривола, М. : Либерия, 2002. – 600 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Парасин Н. Д. Лексика означення розміра в поезії Тараса Шевченка: перцептивний і неперцептивний смисл.

Статья посвящена исследованию семантики, синтагматики и прагматики компонентов функционально-семантического поля размера в поэзии Т. Шевченка. Внутренняя структура поля рассматривается как набор корреляций, которые объединяют семантические особенности. Выделены основные группы существительных, с которыми используются прилагательные размера в поэтических текстах Т. Шевченка.

Parasin N. D. Vocabulary Size in Taras Shevchenko's Poetry: Perceptive and Nonperceptive Sense.

The article is devoted to semantics and pragmatics of contextual components of functional-semantic field size in T. Shevchenko's poetry. The internal structure of the field is viewed as a set of correlations combining semantic features. The basic groups of nouns with which adjectives of the size in T. Shevchenko's poetic texts mesh are allocated.